

Vesna Ivanović

Hrvatska historijskodemografska situacija u Bosni i Hercegovini (1879.-1991.)¹

Sažetak

U radu se sagledava razvoj i struktura stanovništva B-H po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti. Izdvojene su promjene s tim u vezi. Ukazano je na razlike i sličnosti Hrvata u prosječnim b-h demografskim trendovima.

Abstract

The paper examines the development and structure of the population of Bosnia and Herzegovina ethnic and religious affiliation. Featured are changing in that regard. Pointed out the differences and similarities of Croats in BiH average demographic trends.

Ključne riječi:

demografske promjene, društvo, kulturni identitet, popis stanovništva, nacionalna pripadnost, stanovništvo, vjerska pripadnost

Key words:

demographic change, society, cultural identity, census, nationality, population, religion affiliation

Demografska istraživanja stanovništva prema zastupljenosti naroda i nacionalnih manjina u višenacionalnim zajednicama, značajna su zbog sagledavanja razvoja i strukture stanovništva zemlje po nacionalnoj pripadnosti i promjenama s njima u vezi (Breznik, 1978.:145). Većina radova o Hrvatima u Bosni i Hercegovini, napisanih do početka ratnih sukoba 1992. godine, uglavnom je bila temeljena prema Cvijićevom obrascu istraživanja stanovništva, a u nešto manjoj mjeri i po tradicijskom obrascu *hrvatskog istraživačkog kruga* (uglavnom okupljeni oko "Odbora za narodni život i običaje", koji su znatnu pažnju pridavali tjelesnim i psihičkim osobinama stanovništva (Stipetić, V. & Vekarić, N., 2004., 217-218).

U razdoblju 1879.-1931. godine, popisi stanovništva su evidentirali podatke o vjerskoj pripadnosti stanovništva. Nacionalna pripadnost se naknadno mogla utvrditi na osnovu podataka o materinskom jeziku i vjeroispovijesti. Dodatak je sadržavao popis stanovništva iz

¹ Ovaj je rad dio studije koja je urađena za međunarodni istraživački projekt *Scolars' Initiative: Resolving the Yugoslav Controversies 2001-2004*, a integralno je objavljena kao monografija *Hrvati u bosanskohercegovačkom društvu: ljudi, krajolici, vremena* (2005), Zagreb: Tipex, u suradnji Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" Sarajevo

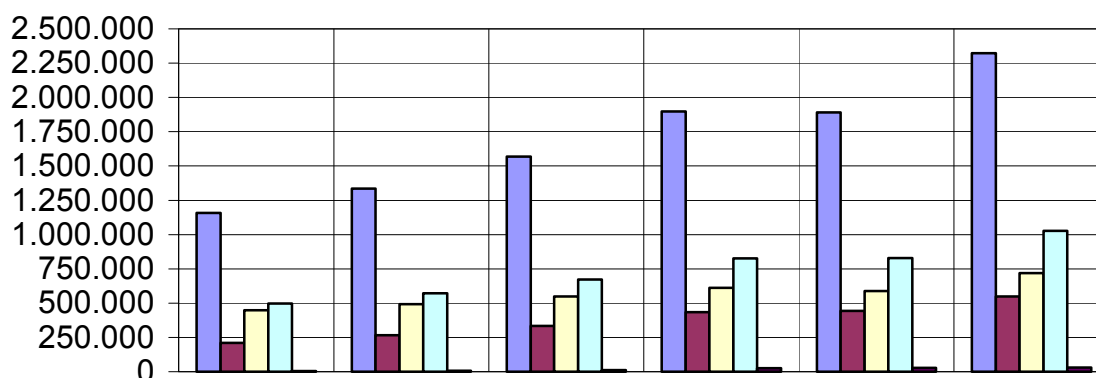
1931. godine, kojim su se tražili podaci o pripadnosti vjeri, narodnosti i materinskom jeziku. Prema Upustvu datom za narodnost navedeno je da su sve jugoslavenske narodnosti iskazane kao jedna pod nazivom "jugoslavenska" (*Demografska kretanja...* 1978.,13-14). Četiri popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini (1897.-1910. godine) je provela Austrougarska, a dva popisa (1921.-1931. godine) je provela Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevina Jugoslavija. U ovom se razdoblju, čak i prema površnom pregledu podatka, uočavaju brze demografske promjene: porast broja ukupnog stanovništva i izdvajanje tri veće vjerske grupacije naspram ostalih.¹ Na tablici br. 1., se pregledno može pratiti kretanje ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine i kretanje stanovništva prema vjeroispovijesti u razdoblju 1879.-1931. godine.

Tablica 1.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema vjeroispovijesti²

Godina	Ukupno	Katolici	Muslimani	Pravoslavni	Ostali
1879.	1.158.440	209.391	448.613	496.761	3.675
1885.	1.336.091	265.788	492.710	571.250	6.343
1895.	1.568.092	334.142	548.632	673.246	12.072
1910.	1.898.044	434.061	612.137	825.418	26.428
1921. ³	1.890.440	444.308	588.244	829.290	28.598
1931. ⁴	2.323.555	547.949	718.079	1.028.139	29.388

Slika 1.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema vjerskoj (konfesionalnoj) pripadnosti

Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti

	1879.	1885.	1895.	1910.	1921.	1931.
■ Ukupno	1.158.440	1.336.091	1.568.092	1.898.044	1.890.440	2.323.555
■ Katolici	209.391	265.788	334.142	434.061	444.308	547.949
■ Muslimani	448.613	492.710	548.632	612.137	588.244	718.079
■ Pravoslavni	496.761	571.250	673.246	825.418	829.290	1.028.139
■ Ostali	3.675	6.343	12.072	26.428	28.598	29.388

Prema *Glavnom pregledu političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Haupt-Uebersicht.* od 1879. godine, navedeno je da se stanovništva prema vjeri dijeli na: muhamedance, grčko-iztočnjake, rimo-katolike, izraličane i sljedbenike druge vjeroispovijesti. U narednom popisu *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine 1885.*, stanovništvo prema vjeri razvrstano je na: Muhamedance, Istočno-pravoslavne, Rimo-katolike, Jevreje i Druge. Popisima stanovništva iz 1895., i 1910. godine, *Die ergebnisse der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina, Rezultati Popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini*, stanovništvo prema vjeri je: srpsko-pravoslavni, muslimani, rimo-katolici, grko-katolici, sefardički jevreji (španjola), drugi jevreji, evageliki i ostali.

Prvi popis stanovništva Bosne i Hercegovine u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, održan je 1921. (*Prethodni rezultati Popisa stanovništva...*). Prema vjeroispovijesti stanovništvo je bilo kategorizirano na: pravoslavne, rimo-katolike, grko-katolike, protestante, muslimane, izraličane, druge i bez konfesije. Prema materinskom jeziku stanovništvo je ovim popisom bilo u sljedećim skupinama: srpski ili hrvatski, slovenački, drugi slavenski, rumunski i cincarski, talijanski, njemački, mađarski, arnautski i drugi.

Popisom stanovništva iz 1931. godine vjeroispovijesti su bile: pravoslavna, rimokatolička, evangelička, ostale kršćanske, islamska (muslimanska), druge, bez konfesije i nepoznato. Druga knjiga popisa stanovništva iz 1931. godine (1938.) daje podatke po vjeroispovijesti po banovinama, srezovima i opštinama. U prethodnim napomenama detaljno su navedeni podaci pripadnika drugih vjeroispovijesti: grkokatolička, starokatolička, vjernici evangeličko-augsburške crkve (njemačka i slovačka), reformirana (helvetsko - kalvinska) vjeroispovijest, kao i nazarenski, baptistički, metodistički, adventistički vjernici, te vjerski obredi izraelitske vjere: jevrejsko - sefardski, jevrejsko - aškenaski i jevrejsko - ortodoksni (*Definitivni rezultati...*, 1938., VIII).

Iako su tri vjerske grupacije bile značano zastupljene u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, u popisima stanovništva se postupno izdvaja višeslojnost u pripadnosti vjeroispovijestima. Za sagledavanje demografskog kretanja Hrvata u Bosni i Hercegovini, ovi su podaci važni jer pokazuju kompleksnu strukturu stanovništva Bosne i Hercegovine.

U navedenom razdoblju ukupan broj stanovništva Bosne i Hercegovine se povećao za 1.254.329 stanovnika i to najviše u razdoblju 1921.-1931. godine (povećanje za 433.115 stanovnika). Rast stanovnika je bio u stalnom porastu od 1879. do 1910. godine. Povećanje se kretalo od 177.651 stanovnika (1879.-1885.), zatim 232.001 stanovnika (1885.-1895.) i 329.952 stanovnika (1895.-1910.). Potom, uslijed ratnih događanja i velikih posljedica Prvog svjetskog rata, slijedi razdoblje pada, odnosno gubitka 7.604 stanovnika (1910.- 1921.), a odmah zatim, znatan porast od 433.115 stanovnika (1921.-1931.).

Sagledavano prema vjerskoj pripadnosti, najveći porast od 531.378 pripadnika i stabilan udio u ukupnom stanovništvu bilježili su pripadnici pravoslavne, zatim rimokatoličke za 338.558 pripadnika i muslimanske vjeroispovijesti za 269.466 pripadnika. Kategorizacija ostalih (uglavnom Jevreji) se u razdoblju 1879.-1921. godine uvećala za 25.713 pripadnika.

Za vrijeme austrougarske vlasti broj katolika u Bosni i Hercegovini se skoro udvostručio u odnosu na zatečeno stanje. Razlog je bio dijelom u prirodnom kretanju, a dijelom i u migracijskom kretanju, jer se povećavalo useljavanje, i to uglavnom iz smjerova kojima se, par stoljeća prije, masovno iseljavalo. Smatra se da je u to vrijeme doselilo oko 95.000 katolika, 18.000 pravoslavnih i ostalih oko 20.000. Istodobno se, uglavnom zbog

promjene vlasti, znatan broj Muslimana iseljavao u Tursku, što je i razlog tadašnjeg pada njihova udjela u ukupnom stanovništvu. Valja spomenuti da svi doseljenici katoličke vjeroispovijesti nisu bili hrvatskog podrijetla. Prema Karamatiću, takvih je bilo tek nešto više od jedne trećine, dok su ostali, njih oko 60.000, bili češke, slovačke, poljske, mađarske, njemačke i slovenske nacionalnosti, koji su se kasnije posredstvom katoličke vjeroispovijesti, mahom kroatizirali (Karamatić, 1997., 79, u: *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*). Od strane Austrougarske bili su rado prihvaćeni kadrovi koji su djelovali u smjeru moderniziranja Bosne i Hercegovine. Otvorenost za useljavanje iz drugih dijelova Monarhije pokazivala se i usmjeravala u širokom rasponu kroz zapošljavanje i rad u državnim ustanovama, željeznici i poduzetništvu.

Da katolički doseljenici u Bosnu i Hercegovinu nisu dolazili samo iz smjera zapada i sjevera, pokazuje i primjer Talijana. Rekonstrukcijom činjenica iz bilješki, dopisa i izvješća talijanskog kraljevskog konzulata u Sarajevu, dr. Marsico (1982., 145-146), pokazuje da u BiH nije samo talijanska emigracija naseobina Stivar (iskvaren lokalizam za šljive), mjesto u općini Prnjavor, koje su 1882. godine osnovali tridentinski doseljenici. Talijanska emigracija (termin koristi dr. Marsico), koja praktički nije postojala za vrijeme turske dominacije, u BiH je osjetno porasla za vrijeme Austrougarske. Talijansko stanovništvo, koje je konzulat popisao u razdoblju 1.-10.1.1892. godine, je brojilo 577 osoba. Dat je prikaz kolonije prema spolu, starosti, bračnom stanju, mjestu rođenja, zanimanju, naobrazbi i domovinskom porijeklu. Po srezovima na koje je BiH administrativno bila podijeljena talijanska zajednica je bila ovako raspoređena: Banja Luka 162, Sarajevo 159, Mostar 112, Donja Tuzla 84, Travnik 51, Bihać 18. Prema izvješćima ovi podaci pokazuju da *broj emigranata raste srazmjerno s manjom udaljenošću i lakšom dostupnošću*. Konzul je 1897. godine potvrdio da je u Bosni tada bilo 2.500 do 3.000 prisutnih radnika iz Italije, točnije iz pokrajine Veneta, od kojih približno 1.000 u Sarajevu i okolini, a 1901. godine dostignuta je službeno najviša točka od 5.500 stalnih i privremenih talijanskih emigranata.

Razvoj i učvršćenje onoga što vidimo kao suvremeni hrvatski politički identitet u Bosni i Hercegovini je pojava koja pripada modernitetu i neodvojiva je od nacionalne ideologije, u hrvatskom slučaju dominantno vezane uz program i djelovanje Ante Starčevića,

utemeljene na ideji *hrvatskog državnog prava*. Izniman značaj na prilike u Bosni i Hercegovini imali su ilirici kroz pokret hrvatskog narodnog preporoda (grof Janko Drašković, Ljudevit Gaj) i orijentacija na južnoslavensko ujedinjenje, koju je predvodio Josip Juraj Strossmayer, ne odričući se niti hrvatstva niti katoličanstva (Frano Supilo, Ante Trumbić, braća Radić, Vladko Maček). Pojam Hrvati u Bosni i Hercegovini sadrži poseban zapadnobalkanski mikro-identitet, prepoznatljiv kroz stoljeća u kulturno-civilizacijskom smislu kao južnoslavenski i evropski unikum. Moderna politička upotreba nacionalnog imena Hrvat u Bosni i Hercegovini javlja se krajem XIX. stoljeća (Šuvar, 2003.,196, 371, Lovrenović, 2002.,10).

Uz podatke o osnivanju političkih stranaka, za razumijevanje kulturnog identiteta i osobnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, važno je i osnivanje kulturnih društava. Moderna kulturno prosvjetna društva u Bosni i Hercegovini osnivaju se u razdoblju 1902.-1904. godine: jevrejsko *La Bonevolencija* (1892.), srpsko *Prosvjeta* (1902.), hrvatsko *Napredak* (1902.) i muslimansko *Gajret* (1903.).

Za nacionalnu identifikaciju od presudne važnosti su bili uvjeti u kojima se ona formirala (utjecaji revolucionarne 1848. godine i pitanje nacionalnog samoodređenja, kao i Kállayeva koncepcija *bošnjaštva*). Kako smo već naveli, katolici u Bosni i Hercegovini su u to vrijeme uglavnom stavljali znak jednakosti između vjerske pripadnosti i nacionalnog identiteta. Glavne intelektualne snage bosanskohercegovačkih Hrvata bile su koncentrirane u krugu svećenstva, pa su oni bili nositelji cjelokupne kulturne i duhovne djelatnosti.

Franjevci u Bosni i Hercegovini u kontinuitetu od 1291. godine, a apostolski vikari su uvedeni 1735. godine. Redovita crkvena uprava u Bosni i Hercegovini je ustanovljena 8.6.1881. godine, ugovorom zaključenim između Austrougarske vlasti i Svete Stolice (*Bulla 'Ex hac augusta'* od 5.7.1881. godine), kojim je osnovana Vrhbosanska metropolija sa sjedištem u Sarajevu i dvije sufraganske biskupije, Banjalučka i Mostarska (*Katolička crkva...*, 1986.,51).

Hrvatska svjetovna inteligencija počinje se stvarati početkom XX. stoljeća i ona će od tada postupno preuzimati političku i gospodarsku ulogu u narodu (Karamatić, 1997., 86-89). Kada je uslijedila nacionalna identifikacija u Bosni i Hercegovini, katolici su se, uključivo i

doseljenike, austrijske kuferaše⁶, intelektualce poput Truhelke⁷ i Preloga, uglavnom identificirali kao Hrvati.

Svijest o posebnosti nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini se počinje formirati krajem XIX. stoljeća. Nacionalnu svijest prvi su u Bosni i Hercegovini izgradili Srbi kada su jasno rekli da se neće zvati i izjednačavati sa Vlasima. Prisutnost srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini je uočljiva već u prvoj polovici XIX. stoljeća, premda se ovaj pokret jasno politički uobličio i do kraja otvoreno deklarirao tek krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, u borbi za crkveno-školsku autonomiju, u formiranju prvih srpsko političkih stranaka, u omladinskom pokretu koji je više-manje poistovjećivao srpstvo i jugoslavenstvo, ili je pak u pijemontskoj ulozi Srbije vidio zalog južnoslavenskog ujedinjenja, pa i stapanja u jednu naciju. U svojim je počecima srpski nacionalni pokret težio *srbizaciji* ljudi pravoslavne vjere u Bosni i Hercegovini i širenju imena Srbin⁸. Naime, u Sarajevu je negdje oko 1853. godine osnovano društvo, koje je sebi postavilo zadatak da iskrijenjuje pejorativno ime Vlah i uvodi ime Srbin. Članovi tog društva (među kojima su bili Teofil Petranović, Stevo Jelić, Risto i Kosta Hadžistević) dočekivali su seljake na ulasku u Sarajevo i govorili im da nisu Vlasi i da se ne trebaju zvati *ršćani* nego Srbi (Šuvar, 2003., 20-26).

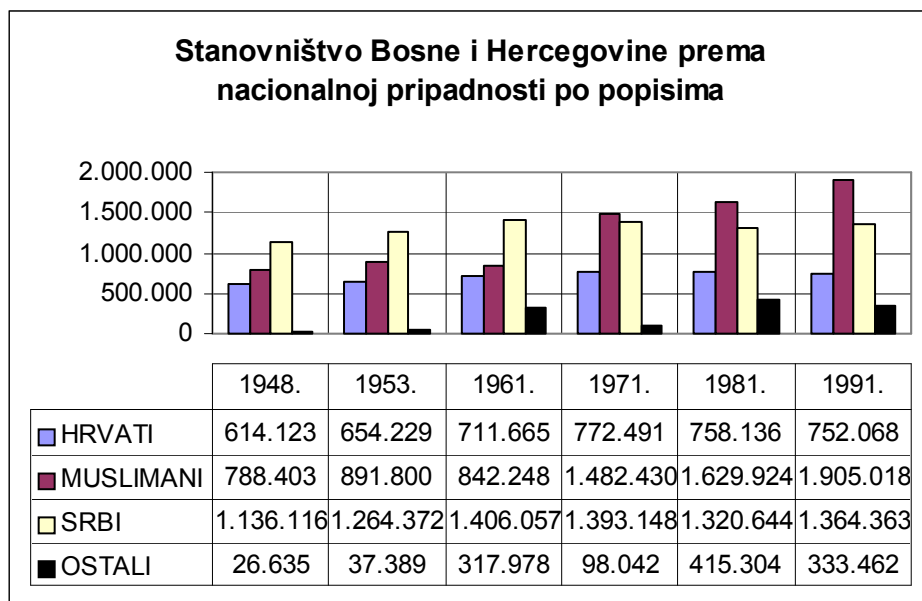
Nakon Srba u izgrađivanju nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini su slijedili Hrvati, uglavnom potpomognuti djelovanjem franjevac - prosvjetitelja i Muslimani-Bošnjaci, koji su znali kako nisu Turci, već da potječu od islamiziranih južnih Slavena. Uz postojeću snažnu konfesionalnu svijest, poticaja i djelovanja iz 'matica', gotovo cijelo jedno stoljeće trajalo je formiranje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini, a koje je konačno uslijedilo tek na kraju XX. stoljeća.

Naredni tabelarni prikaz pokazuje sastav stanovništva Bosne i Hercegovine prema nacionalnoj pripadnosti u razdoblju 1948.-1991. godine.

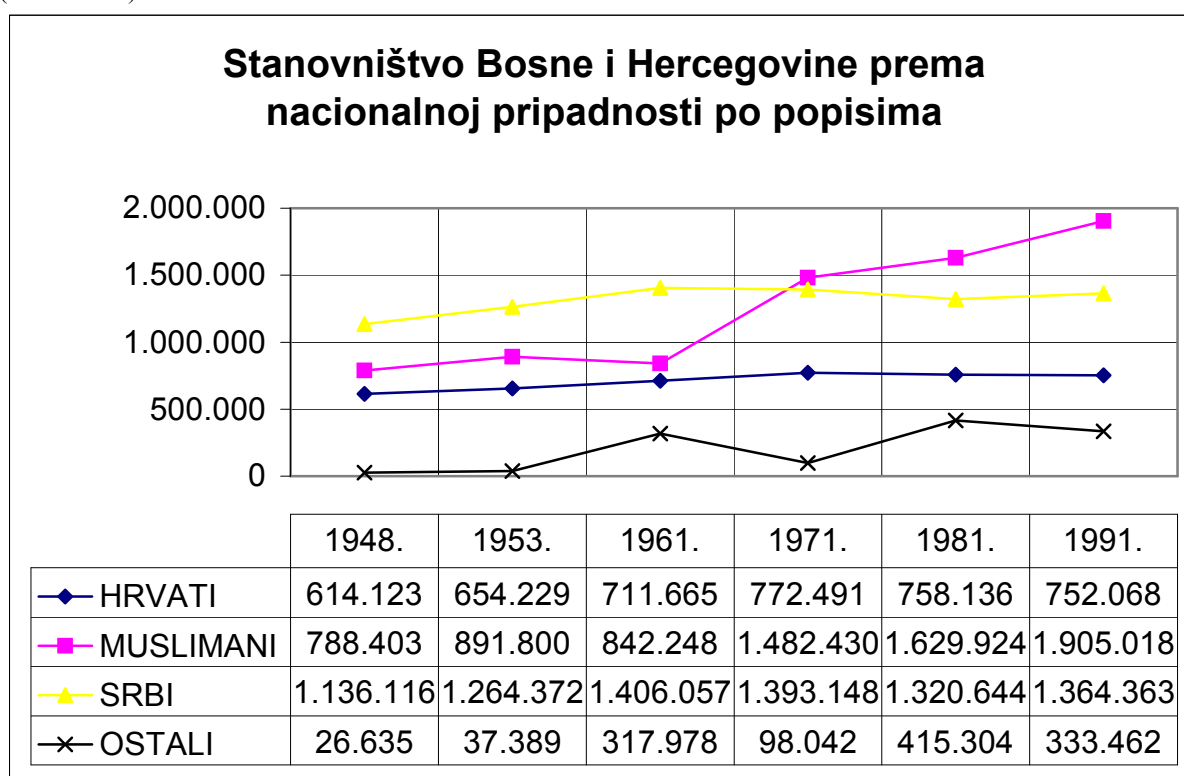
Tablica br. 2.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema nacionalnoj pripadnosti po popisima (1948.-1991.)⁹

godina	HRVATI	%	MUSLIMANI	%	SRBI	%	OSTALI	%
1948.	614.123	23,9	788.403	30,7	1.136.116	44,3	26.635	1,0
1953.	654.229	23,0	891.800	31,3	1.264.372	44,3	37.389	1,3
1961.	711.665	21,7	842.248	25,7	1.406.057	42,9	317.978	9,7
1971.	772.491	20,6	1.482.430	39,6	1.393.148	37,2	98.042	2,6
1981.	758.136	18,4	1.629.924	39,5	1.320.644	32,0	415.304	10,1
1991.10	752.068	17,3	1.905.018	43,7	1.364.363	31,3	333.462	7,7

Slika br.2.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema nacionalnoj pripadnosti po popisima (1948.-1991.)

Slika br. 2.1.: Krivulja kretanja stanovništva Bosne i Hercegovine prema nacionalnoj pripadnosti po popisima (1948.1991.)

Etnički sastav stanovništva BiH posebnog je tipa i kao takav se nije sretao u drugim republikama tadašnje Jugoslavije. Odlike su bile u ne prevelikim razlikama u zastupljenosti najbrojnije grupe Muslimana i brojnosti Srba i Hrvata, odnosno blažim razlikama nego što su bile u drugim republikama. Zbog brojnosti ove tri grupe i njihova udjela u ukupnom stanovništvu BiH, ova se struktura stanovništva smatra trimodalnom, Petrović, 1987.,34.

U Bosni i Hercegovini u razdoblju 1948.-1991. godine prema nacionalnoj pripadnosti se značajno smanjuje broj Srba, zatim broj Hrvata, a uvećava se broj Muslimana. Podaci o Ostalima (drugim narodima, narodnostima, etničkim skupinama, regionalnoj pripadnosti, Jugoslavenima, nacionalno ne izjašnjenima i nepoznate nacionalnosti) razlikuju se po popisnim razdobljima, neujednačeni su i nisu zanemarivi.

Na narednom tabelarnom prikazu prikazana je skupina Ostalih u izdvojenom razdoblju 1961.-1981. godine, razvrstanu u četiri podgrupe.

Tablica 3.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine koje se nije nacionalno izjasnilo
(Popis stanovništva... '91., mart 1991., RZS)

	1961.	1971.	1981.
Nisu se nacionalno izjasnili čl. 170 Ustava SFRJ	-	8.482	17.950
Jugoslaveni	275.883	43.796	326.316
Regionalna pripadnost	-	-	3.649
Nepoznato	1.885	9.598	26.576

Zadnji popis stanovništva iz 1991. godine bilježi 7,7% stanovnika Bosne i Hercegovine koji nisu evidentirali etničku pripadnost konstituirajućim b/h narodima i sukladno tome prema brojnosti zauzimaju četvrtu poziciju u ukupnom stanovništvu. U popisu iz 1981. godine u SFRJ je bilo 1.219.024 Jugoslavena, odnosno 5,4% ukupnog stanovništva. Kategorija *Jugoslaven - nacionalno neopredjeljen* je imala najvišu stopu prirodnog prirasta upravo u Bosni i Hercegovini. Za uvođenje ovog modaliteta u klasifikaciju smatra se da je utjecao ne samo na njihovu brojnost, već i na smanjivanje moguće brojnosti ostalih etničkih grupa (Petrović 1987., 34).

Spomenimo kako je od drugih naroda i nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini zabilježen porast pripadnika crnogorskog naroda (1961. godine 12.828, 1971. godine 13.021 i 1981. godine 14.114 stanovnika) i romske etničke skupine (1961. godine 588, 1971. godine 1.456 i 1981. godine 7.251 stanovnik).

Što se tiče klasifikacijskih rješenja, pod najvećim utjecajem u popisnim razdobljima su nesumnjivo bili Muslimani¹¹. Naime, Muslimani u smislu etničke pripadnosti vode se od 1961. godine, a od 1971. godine vode se *Muslimani* u smislu narodnosti¹². Podsjetimo, odlukom Drugog zajeđanja AVNOJ-a od 29.11.1943. godine u cilju ostvarivanja principa suverenosti naroda Jugoslavije, osigurana je puna ravnopravnost *naroda* Srbije, Hrvatske,

Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Prema podacima iz Šuvarovog referata *Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, iznesenom 14.5.2002. godine na znanstvenom skupu u organizaciji Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa u Sarajevu, snage NOB-a u Drugom svjetskom ratu su prve tada i te kako postojeći identitet, koji se razlikovao od srpskog i hrvatskog identiteta, tretirale kao narod pišući njegovo ime sa velikim slovom: Muslimani i obraćajući mu se kao jednom od tri ravnopravna naroda u Bosni i Hercegovini. No, Muslimani iz NOB-a nisu priznati i kao narod u smislu etnosa u avnojskoj Jugoslaviji, koja je u NOB-u uspostavljena.

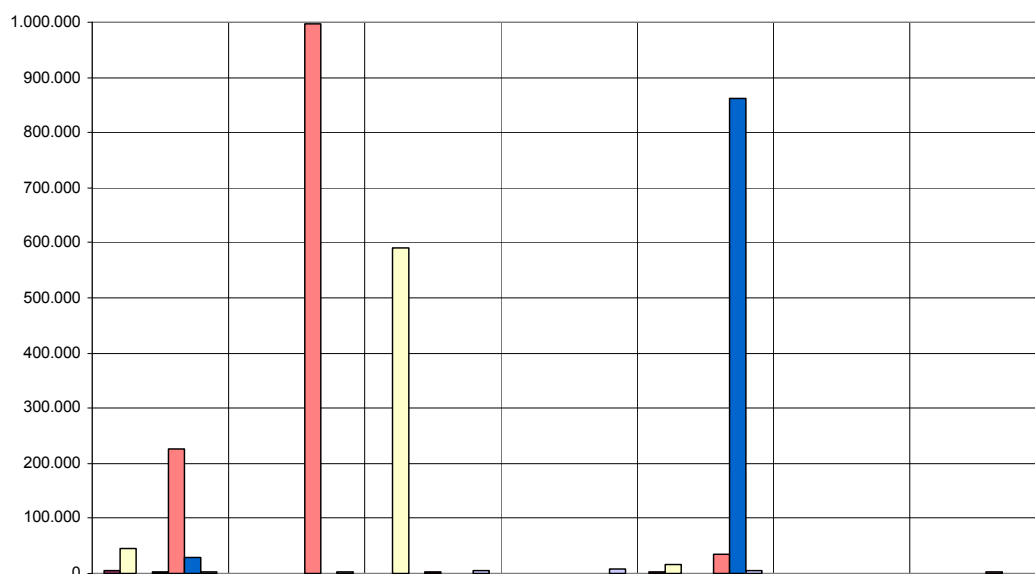
Razlike postoje i u podacima stanovništva prema narodnosti i odnosu prema vjeroispovijesti. Kroz tabelarni prikaz popisa stanovništva iz 1953. godine prikazat ćemo kako pripadnost jednom narodu nije jamstvo pripadnosti jednoj vjeroispovijesti, kao i obratno, da jedna vjeroispovijest u svom okrilju nema samo jedan narod. Pitanjem o odnosu prema vjeri su pribavljeni odgovori o vjerskom opredjeljivanju stanovništva. Napomenimo kako je ovo pitanje u drugoj polovici XX. stoljeća u tadašnjoj Jugoslaviji postavljeno samo u popisu stanovništva iz 1953. godine (kako je u metodološkim napomenama naznačeno "imalo se u vidu da religija predstavlja jednu od društvenih kategorija čiji je utjecaj značajan"), *Demografska kretanja... 1978.*,17.

Tablica br. 4.: Stanovništvo prema narodnosti i odnosu prema vjeri po popisu 1953. godine (*Popis stanovništva....'91, 1991.:6*)

	Ukupno	Bez vjere	Pravoslavna	Rimokatolička	Ostale kršćanske	Islamska	Nekršćanske	Neopredjeljeni, bez odgovora i nepoznato
Ukupno	2.847.790	310.469	1.002.737	601.489	8.813	917.720	404	6.158
Crnogorci	7.336	4.744	1.106	30	10	1.423	-	23
Hrvati	654.229	45.677	678	590.245	1.030	15.477	40	1.082
Makedonci	1.884	817	455	15	-	589	-	8
Slovenci	6.300	2.320	71	3.736	35	105	2	31
Srbi	1.264.372	225.291	998.496	1.235	697	35.228	81	3.344
Jugoslaveni neopredjeljeni	891.800	29.097	422	494	169	860.486	110	1.022
Ostali	21.869	2.523	1.509	5.734	6.872	4.412	171	648

Slika br. 4.: Stanovništvo prema narodnosti i odnosu prema vjeri po popisu 1953. godine

Stanovništvo prema narodnosti i odnosu prema vjeri po popisu 1953. godine

	Bez vjere	Pravoslavna	Rimokatolička	Ostale kršćanske	Islamska	Nekršćanske	Neopredjeljeni, bez odgovora i nepoznato
■ Crnogorci	4.744	1.106	30	10	1.423	0	23
□ Hrvati	45.677	678	590.245	1.030	15.477	40	1.082
□ Makedonci	817	455	15	0	589	0	8
■ Slovenci	2.320	71	3.736	35	105	2	31
■ Srbi	225.291	998.496	1.235	697	35.228	81	3.344
■ Jugoslaveni neopredjeljeni	29.097	422	494	169	860.486	110	1.022
□ Ostali	2.523	1.509	5.734	6.872	4.412	171	648

Promatrajući stanovništvo Bosne i Hercegovine u XX. stoljeću i sagledavajući zastupljenost tri najbrojnije nacionalne grupe, potvrđuje se njegoa trimodalna nacionalna struktura i postojanje specifičnosti nacionalne heterogenosti stanovništva Bosne i Hercegovine. Iako razmjerno nižim udjelom, uglavnom uvjetovanim izrazitim gubicima za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, a potom, zbog pretežno ekonomskih razloga, utjecajem iseljavanja u razvijenija područja, Hrvati u Bosni i Hercegovini su činili znatan dio u njezinom ukupnom stanovništvu. Oni su sa svojim posebnostima značajno utjecali na postojanje i održavanje bosanskohercegovačkog demografskog mozaika.

Promatrano prema popisima stanovništva u Bosni i Hercegovini broj stanovnika hrvatske nacionalne pripadnosti u drugoj polovici XX. stoljeća bilježi porast za 137.945 stanovnika, a što je promatrano prema udjelu u ukupnom stanovništvu, smanjenje u postocima sa 23,9% na 17,2%. Komparirajući podatke o Hrvatima sa Muslimanima i Srbima, uočava se

da je udio Muslimana u porastu od 30,7% do 43,7%, a udio Srba u smanjenju od 44,3% na 31,3%. Promjene koje se očituju u drugoj polovici XX. stoljeća prema statističkim podacima iz popisnih razdoblja pokazuju trend demografske regresije kod hrvatskog i srpskog naroda (uočljive su bile migracije Hrvata i Srba prema 'maticama'), uz istodobni demografski progres Muslimana. Osim toga, promjena u brojnosti Hrvata u BiH naknadno je bila uvjetovana njihovim znatnim iseljavanjem iz BiH, iako je prirodni prirast Hrvata u BiH bio viši nego u Hrvatskoj. Odlazak u inozemstvo bio je uglavnom uvjetovan ekonomskim razlozima i višim osobnim primanjima koja su podizala kvalitetu života.

Na intenzitet demografskih promjena utjecali su prirodni prirast stanovništva, migracijska bilanca i stupanj socio gospodarske razvijenosti. Hrvatski narod, kao najmalobrojniji konstitutivni narod u BiH, je osamdesetih godina XX. stoljeća počeo bilježiti pad u prirodnom prirastu. Migracijska bilanca je bila izrazito negativna. U razdoblju 1971. - 1981. godine bili su zabilježeni najjači tokovi međurepubličke migracije Hrvata iz Bosne i Hercegovine prema Hrvatskoj, a koja je porastom učešća u doseljenom stanovništvu, postajala imigracijsko područje za hrvatsko stanovništvo u Jugoslaviji. Osim toga, u bivšoj Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina (migracijski koeficijent u razdoblju 1948.-1981. godine od -3,92 do -4,13) je uz Crnu Goru (migracijski koeficijent u razdoblju 1948.-1981. godine od -6,35 do -2,33)¹³, bila najmobilnije područje uslijed naglašenog iseljavanja. Negativnom razlikom, odnosno nesrazmjerom broja iseljenih i doseljenih na području tadašnje Jugoslavije imala je negativan migracijski koeficijent. Hrvati u Bosni i Hercegovini su istodobno imali izrazito negativnu migracijsku bilancu (u razdoblju 1961.-1981. godine od -1,98 do -5,95)¹⁴ i samim time su bili najmigrantskiji narod u Bosni i Hercegovini.

Sagledavajući prostorni razmještaj Hrvata u Bosni i Hercegovini uočava se visok stupanj njegove prostorne koncentriranosti u etničkoj heterogenosti stanovništva Bosne i Hercegovine. Na razvoj hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini znatan je utjecaj imala gospodarska struktura, razvojni procesi industrijalizacije i urbanizacije, kao i sa njima u vezi proizašle socijalne promjene i statusi. Usprkos složenosti administrativno teritorijalnog ustroja Hrvati su bili zastupljeni u svim općinama Bosne i Hercegovine. Znatan dio hrvatskih nacionalno homogenih općina ulazile su u krug gospodarski nedovoljno razvijenih. Razlika je

bila i u tome što binarne općine, u kojima su Hrvati zajedno sa drugima činili više od 80% stanovništva, nisu bile u krugu gospodarskih nedovoljno razvijenih. Naravno, socijalno gospodarska razvijenost Bosne i Hercegovine i njezine istaknute regionalne razlike su također determinirale razlike u stopi i rastu aktivnog kontingenta Hrvata u Bosni i Hercegovini, te znatnim dijelom usmjeravale emigracijska kretanja koja su postupno postajala konačna. U demografskom smislu karakteristične su naglašene razlike u istaknutoj pokretljivosti (visoka stopa emigracije) i naglašenoj autohtonosti, s najvišom stopom sjedilačkog stanovništva u BiH (71,7%). Ujedno, Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu značajnije odstupali od prosječnih bosanskohercegovačkih demografskih trendova u stupnju ruralnosti (tri četvrtine b/h Hrvata) i udjelu u radničkim i poljoprivrednim zanimanjima (rudari, industrijski radnici i srodni radnici 34,30%, poljoprivredni i srodni radnici 26,11%, upravni, administrativni i srodni radnici (8,31%), stručnjaci i umjetnici (8,23%), građevinski radnici (6,20%)¹⁵. Od zanimanja u kojima su najviše sudjelovali, niti u jednom Hrvati nisu imali najveću zastupljenost, čime nisu značajnije odstupali od prosječnih b/h trendova u udjelu u radničkim i poljoprivrednim zanimanjima.

U razdoblju raspada Jugoslavije, Hrvati u Bosni i Hercegovini su prema stupnju izobrazbe imali nižu razinu obrazovanosti, no i pored toga su bili prosječno obrazovaniji narod u Bosni i Hercegovini. U odnosu prema druga dva konstitutivna naroda Hrvati su imali najmanji postotak nepismenog stanovništva, koji je bio nešto povoljniji u odnosu prema republičkom prosjeku.

Na smanjenje brojnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini imali su utjecaj: pad prirodnog prirasta (stopa prirodnog prirasta u razdoblju 1971.-1989. godine bilježi izraziti pad sa 17,1 na 7,5)¹⁶, ulazak u proces demografskog starenja (prosječna starost jednog Hrvata 1981. godine je iznosila 31 godinu i bila je najbliža republičkoj prosječnoj dobi)¹⁷, migracijska kretanja, modalitet popisne klasifikacije 'Jugoslaven - nacionalno neopredjeljen' i promjena opredjeljenja nacionalne pripadnosti.

Promatrano prema popisnim razdobljima, šezdesete godine XX. stoljeća se mogu označiti kao prijelomne u kretanju ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine i izražene nacionalne pripadnosti. Porast broja Hrvata u Bosni i Hercegovini nakon svoje najviše

dosegnute točke početkom sedamdesetih godina prelazi u postupan pad, sagledavano u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine.

Osamdesetih godina proteklog stoljeća Bosna i Hercegovina, uslijed najjačeg porasta stanovništva i time rastućeg udjela u stanovništvu Jugoslavije, ulazi u kasnu podetapu demografske tranzicije. Istodobno je hrvatski narod bilježio demografski trend stalnog opadanja udjela u ukupnom stanovništvu Jugoslavije, a stanovništvo razvijenije Hrvatske je već bilo u posttranzicijskoj demografskoj etapi. Istodobno su Hrvati u Bosni i Hercegovini ušli u proces demografske regresije. Stalno opadanje u udjelu ukupnog stanovništva Hrvata u Bosni i Hercegovini i njegovo postupno starenje, znatno se više uočavalo promatrano u odnosu na istodobnu demografsku tranzgresiju ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Promatrano kroz XX. stoljeće demografska dinamika putanje hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini pokazuje tendenciju smanjivanja njegova udjela u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. Uz izrazito negativnu migracijsku bilancu, gospodarska neusklađenost i politička pasivnost nemaju pozitivnijeg utjecaja na kvalitetniji ekonomsko-socijalni razvoj i vrijednosno sadržajnije ukupne društvene odnose. Upravo stoga iznose se zaključci i pretpostavke koji ukazuju da hrvatski narod u Bosni i Hercegovini nestaje polako ali sigurno. Relativiziranja o prestanku njegova postojanja uslijed znatnog smanjenja prirodnog prirasta ipak nisu dovoljno pouzdana. Naime, očuvanje hrvatskog nacionalnog bića u Bosni i Hercegovini upravo se pokazivalo odlučnim u iznimno teškim prilikama. Osim toga, smjer poticajnog razvoja i kvalitetnog životnog standara, treba biti usklađen sa znanstvenim istraživanjima o promjenama i procesima u društvu.

Hrvati Bosne i Hercegovine su zajedno sa drugim narodima i narodnostima kroz dugo vremensko razdoblje oblikovali posebnost demografske kompozicije višenacionalne sredine Bosne i Hercegovine. Davanje veće važnosti skladnosti ukupnih odnosa vrlo su važan doprinos daljnjoj gradnji multietničkog i multikulturnog društva Bosne i Hercegovine, a u kojem Hrvati nedvojbeno imaju istaknuto mjesto.

Ustanovljavanjem epicentara tenzija koje su dolazile iz demografske sfere, a sagledavano prema svim relevantnim pokazateljima kretanja stanovništva u Bosni i Hercegovini, oni za Hrvate u Bosni i Hercegovini nisu bili naglašeni. Dinamika demografskih

promjena za Hrvate u Bosni i Hercegovini i putanja njihova razvoja, bile su izražene kroz poduzetnički mentalitet, brojnost obitelji i tradicionalnih shvaćanja vezanih za obitelj.

Prema višeslojnim raspoloživim demografskim podacima, zaključujemo da varijacije u brojnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, sagledavane kroz navedeno razdoblje i fokusirane na predratno razdoblje istraživanja, nisu mogle ulaziti u uzrok ratnih zbivanja. Značaj očuvanja kulturnog identiteta i osobnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, promatrano u ukupnosti međuprožimanja kultura u Bosni i Hercegovini, jeste jedan od pokazatelja posebnosti bosanskohercegovačkog društva, odnosno raznolikosti ovoga *svijeta u malom*. Istodobno su Hrvati u Bosni i Hercegovini brinuli o svojoj posebnosti i sačuvali svoj kulturni identitet i osobitost.

Bilješke:

1 Terminologija kojom se označavala pripadnost vjerskoj zajednici bila je različita iz popisa u popis. Popisi stanovništva iz 1879., i 1885. godine razlučuju pet kategorija u koje se dijele stanovnici prema vjeri. Popisi stanovništva iz 1895., 1910., i 1921. godine imaju za stanovništvo po vjeri osam kategorija. Popis iz 1921. godine uz vjeroispovijest bilježi i materinski jezik razvrstan u devet skupina. Popisom iz 1931. godine vjeroispovijest se bilježi u šest grupa.

2 Za katolike se u popisima stanovništva 1879., 1885., 1895., 1910., 1921., godine upisivalo *Rimo-katolici*. Popisom stanovništva iz 1931. godine upisivalo se *Rimokatolička*. Za muslimane se u popisima stanovništva 1897. godine i 1885. godine upisivalo *Muhamedanci*. Popisima stanovništva iz 1895., 1910., 1921., godine upisivalo se *Muslimani*. Popisom stanovništva iz 1931. godine upisivalo se *Islamska (muslimanska)*. Za pravoslavne se u popisima stanovništva 1879. godine upisivalo *Grčko-iztočnjaci*, a popisom stanovništva iz 1885. godine *Istočno-pravoslavni*. Popisima stanovništva iz 1895. godine i 1910. godine upisivalo se *Srpsko-pravoslavni*. Popisima stanovništva iz 1921. godine i 1931. godine upisivalo se *Pravoslavni*.

3 Valja napomenuti da za popis stanovništva iz 1921. godine postoje podaci objavljeni 1924. i 1932. godine. Ovdje smo naveli podatke iz *Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* (1932.: 130). Napomenimo kako je BiH obuhvaćala teritoriju koja je bila okupirana, a zatim anektirana 1908. godine od strane Austrougarske i to: 51 srez i 2.228 općine (Simeunović, 1964.,17). Izvojit ćemo dva različita podatka za broj katolika prema *Definitivnim rezultatima* iz 1932. godine. Na stranicama 2-3, navedeno je: 444.309 katolika (što je prema zbiru podataka o katolicima točan podatak), a na strani 130 broj je smanjen za jedan i glasi: 444.308 katolika. Različiti podaci su navedeni i za Muslimane: na strani 2-3 stoji: 588.173 muslimana (što je prema zbiru podataka o Muslimanima točan podatak), a na strani 130 taj je broj veći, jer je navedeno 588.244 Muslimana. Podaci za ostalo stanovništvo po vjeroispovijesti i brojevima odgovara podacima iznesenim na str.2-3 i stranici 130. Prema podacima iz *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924.,20-21, stanovništvo po vjeroispovijesti je: katolici 443.914, muslimani 588.247, pravoslavni 829.162, a ukupno stanovnika je: 1.889.929.

4 Kraljevina Jugoslavija je bila podijeljena na Upravu grada Beograda i devet banovina: Dravska, Drinska, Dunavska, Moravska, Primorska, Savska, Vardarska, Vrbaska i Zetska. Pregledom po srezovima u banovinama i usporedbom sa kasnijim općinama u BiH, izračunati su podaci prikazani u ovom tabelarnom prikazu. Ova najkorjenitija administrativno-teritorijalna podjela izvršena je 3.10.1929. godine (Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, Sl. novine br.233-XCVI od 3.10.1929.), kojom je ukinuta ranija podjela na 33 oblasti. Naglasimo kako je veoma otežana usporedba podataka popisa iz 1931. godine sa podacima popisa iz 1921. godine, iz razloga što se granice sedam pokrajina iz 1921. godine nisu poklapale sa granicama banovina iz 1931. godine, izuzev Dravske banovine koja je zadržala granice ranije pokrajine Slovenije. Preračunavanje stanovništva bivših banovina na tadašnje Republike i Pokrajine, za popis stanovništva iz 1921., i 1931. godine, učinio je Smeunović, 1964.,17, 25. Razni autori za vjeroispovijest po popisu od 31.3.1931. godinu često upotrebljavaju ove podatke: pravoslavna 1.028.139 (41,8%), rimokatolička 547.949 (23,6%), islamska 718.079 (30,9%), ostali 29.388 (1,3%), ukupno: 2.323.555 (100%). Prema: *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931*, 1945.,30.

5 Pruga Sarajevo - Bosanski Brod je otvorena 1890. godine, a pruga Sarajevo - Konjic 1892. godine. Električni tramvaj na relaciji Sarajevo - Ilidža, počeo je prometovati 1.5.1895. godine.

6 Satirični kazališni komad P. Kočića *Jazavac pred sudom*, gdje seljak David Štrbac dolazi u sudnicu da carskim činovnicima tuži jazavca štetočinu.

7 Truhelkino podrijetlo je bilo češko. Njegov otac Antun preveo je Vukove basne na češki jezik. U Zagrebu je bio učenik dr. Blaža Lorkovića i dr. Izidora Kršnjavog i kolega brojnih pravaša, što je kod Truhelke ojačalo nacionalni hrvatski osjećaj i razvilo simpatije za Hrvatsku koja se borila za samostalnost, Kolar - Dimitrijević, 1994.,91.

8 Za uspostavljanje organizacija vjerskih institucija na području Bosne i Hercegovine bitno je izdvojiti službenu nezavisnost Srpske pravoslavne crkve koja je priznata aktom Vaseljeske patrijaršije od 20.10.1879. godine, a kojom je crkva u Srbiji postala kanonski samostalna i nezavisna, a njezina se jurisdikcija protezala na novoprisajedinjene eparhije. Konvencijom Austrougarskih vlasti sa Carigradskom patrijaršijom, zaključenom 28.3.1880. godine, austrijskom caru je uz godišnju naknadu pripadalo i pravo imenovanja mitropolita i episkopa u Bosni i Hercegovini.

9 *Statistički bilten 1295* (maj 1982.), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, "Nacionalni sastav stanovništva po opštinama" - konačni rezultati -, Beograd: SZS; *Statistički bilten 1934* (1991.) Bosna i Hercegovina popis 1991. godine - prvi rezultati -, Beograd: SZS

10 *Statistički bilten 219* (maj 1991.:11), Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.: Prvi rezultati za republiku i po opštinama, Sarajevo: RSZ (naznačeno je da ovdje nedostaju podaci za općinu Kupres, u kojoj sve aktivnosti na sprovođenju propisa nisu u potpunosti završene). Promjena podataka slijedi prema podacima *Statističkog biltena 234* gdje se navodi da u BiH ima ukupno 4.377.033 stanovnika. Usporedni podaci stanovništva Bosne i Hercegovine prema narodnosti (popisna razoblja 1948.-1981.) kod: A. F. Markotić (1999.:36) ne slažu se sa podacima *SB 1295/1982.*, za popis stanovništva iz 1953. godine i 1981. godine.

11 Samo su Muslimani u Bosni i Hercegovini, u pitanju vjerske pripadnosti i nacionalnog identiteta, zostajali za Srbima i Hrvatima. U višestoljetnoj vlasti otomanskog carstva oni su bili i osjećali se posebno u odnosu na pripadnike drugih konfesija. Promjena vlasti i carstva, nije odmah dovela do promjena u pitanju njihovog nacionalnog određenja. Berlinskim kongresom od 13.7.1878. godine (XXV. paragraf Ugovora) priznato je pravo Austrougarskoj da zaposjedne i upravlja Bosnom i Hercegovinom, pridržavajući suverenitet sultana. Sultan je u Bosni i Hercegovini ostao do aneksije 5.10.1908. godine. Potom je uslijedila *bitka* za Muslimane od strane Srba i Hrvata, a koja je najupečatljivija bila u opredjeljivanju Muslimana jesu li Srbi ili Hrvati. Dolaskom Austrougarskih vlasti, pravno-vjerski položaj Muslimana se uvelike izmjenio u novoj državi. *Din* (vjera) je bila vrhovna svetinja turske carevine. Ona je potpuno prožimala i privatni i javni život vladajućeg muslimanskog stanovništva. Muslimani su smatrali vjeru i vjerski zelotizam posve prirodnom i razumljivom činjenicom. Austrougarske vlasti su 17.10.1882. godine imenovala Reis-ul-ulemu, najvišeg predstavnika islamske zajednice, te potpisale dekret za četvoricu članova ulema-medžlisa, a zatim su pristupile i reorganizaciji vakufa (*Katolička crkva...*, 1986., 43, 140).

12 U drugoj polovici XX. stoljeća, prema podacima popisa stanovništva iz 1948. godine u FNRJ i BiH, bilo je 808.921 Muslimana - Jugoslavena. Odnosno, u FNRJ je bilo ukupno 1.036.124 Muslimana - Jugoslavena, od toga upisani kao Srbi 161.036, Hrvati 29.071, Makedonci 37.096 i Neopredjeljeni 808.921. U Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 885.689 Muslimana - Jugoslavena, od toga Srba 71.991, Hrvata 25.295, Makedonaca nije bilo, a Neopredjeljenih je bilo 788.403. (Izvor: *Popis stanovništva 1948*, Knjiga IX., strana XVII., Žerjavić, 1989.,235). Popisom iz 1953. godine bilo je 998.698 Muslimana, popisno klasificiranih kao Jugoslaveni - neopredjeljeni, popisom stanovništva iz 1961. godine bilo je 972.960 Muslimana i popisivani su kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti, popisom iz 1971. godine popisivani su kao Muslimani i bilo ih je 1.729.932, a popisom iz 1981. godine Muslimana je bilo 1.999.890. Porast između 1961.-1971. godine, koji je demografski bio nemoguć, zapravo je bio posljedica nepogodnih rješenja i društvenih odredbi, a tek od 1971. godine podaci o brojnosti Muslimana se mogu smatrati lišenim jakog utjecaja promjene subjektivnog opredjeljenja (Petrović, 1987.,23, *Demografska kretanja...*, 1978.,14).

13 Stope imigracije, stope migracije i migracijski koeficijent za međurepubličku migraciju po republikama (R. Petrović, 1987.:66, Tabela br.21, Izvor: PS-1948, Knj. VI, PS-1953. Knj. PS-1961. Knj. I, PS-1971. Knj. I, PS-1981. dokumentacijski materijal). Za 1948. i 1953. po kriterijima rodnog kraja, a za 1961.-1971. po kriteriju doseljenja.

14 Usporedba za migracijski koeficijent u istom razdoblju ukupno za Bosnu i Hercegovinu je bila -3,19 do -4,13, a za pripadnike drugih naroda u Bosni i Hercegovini: Srbi -4,79 do -5,51, Muslimani od 1,03 do -1,08, Jugoslaveni -2,03 do -2,34... Prema: Stopa imigracije, stopa emigracije i migracijski koeficijent, Bosna i Hercegovina (R. Petrović, 1987.:76, tabela: br.25, Izvor: Tabela 24 i *SB-1295*)

15 Popis stanovništva 1981. godine, podaci o aktivnom stanovništvu prema zanimanju, spolu i narodnosti

16 Usporedbe radi: za Slovence je stopa prirodnog prirasta u istom razdoblju pala sa 13,3 na -3,2, za Srbe je pala sa 13,7 na 3,9, za Makedonce sa 20,8 na 11,7, za Jugoslavene je pala sa 11,4 na 8,8, a za Muslimane je pala sa 16,0 na 11,7 (prema: Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta prema narodnosti, *Popis stanovništva...* '91, 1991.:8).

17 Najnepovoljniju dobnu strukturu stanovništva 1981. godine u Bosni i Hercegovini su imali Slovenci 44,5 godina i Srbi 33 godine, a demografski povoljnu dobnu strukturu su imali Jugoslaveni 26,5 godina i Muslimani 27,5 godina.

Literatura:

Arnautović, S. (1996.), *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: Analiza izbornog procesa*, Sarajevo, Promocult.

Banac, I. (1995.), *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, Durieux.

Breznik, D. (1978.), "Demografska istraživanja po nacionalnostima" U: *Postanak i razvoj srpske nacije (neki metodološko - teorijski problemi u izučavanju postanka i razvoja srpske nacije)*, (str. 145-232), Beograd, IRO Narodna knjiga, Marksistički centar CK SK Srbije

Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti (1978.), Beograd, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka

Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija: Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine (1988.) Zagreb, MGC Muzejski prostor Jezuitski trg, Offset „Naša djeca“

Herceg, N. & Tomić, Z. (1999.), *Izbori Bosni i Hercegovini*, drugo dopunjeno izdanje, Mostar, Sveučilište u Mostaru, Centar za studije novinarstva

Išek, T. (2002.), *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine: (1902.-1918.)*, Sarajevo, Institut za istoriju, HKD Napredak

KATOLIČANSTVO u Bosni i Hercegovini (1997.), Snježana Vasilj...et.al., 2. dopunjeno izdanje, Sarajevo, Hrvatsko kulturno društvo Napredak

Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX. i XX. stoljeću: povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982, (1986.), priredili Petar Babić i Mato Zovkić, Sarajevo: Vrhbosanska visoka teološka škola

Kočić, P. (1977.), *Izabrane pripovijetke: Jazavac pred sudom*, priredio Diklić, Z., Zagreb, Školska knjiga

Kolar-Dimitrijević M. (1994.) "Ćiro Truhelka - hrvatski povjesničar" U: N. Majnarić Pandžić (ur.) *ĆIRO TRUHELKA: zbornik* (str. 91-104), Zagreb, Matica hrvatska

Lovrenović, I. (2002.), *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb, Durieux

Malcolm, N. (1995.), *Povijest Bosne - Kratak pregled*, Zagreb - Sarajevo, Erasmvs, Svjedočanstva

Markotić, F. A. (1999.), *Bosna ostaje bez svjedoka*, Mostar, Matica hrvatska

Nikić, A. (2002.), *Kratka povijest Bosne i Hercegovine*, Mostar, Franjevačka knjižnica i arhiv

Petrović, R. (1987.), *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt (prema kartama Zorana Tošića; karte pripremio Predrag Dragović)*, prvo izdanje, Beograd, Istraživačko - izdavački centar SSO Srbije, Novi Beograd; Posebna izdanja

Selimović, M. (1975.), *Derviš i smrt*, Beograd, Sloboda, Rijeka, "Otokar Keršovani"

Simeunović, V. (1964.) *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964.: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Beograd, Savezni zavod za statistiku

Stipetić, V. & Vekarić, N. (2004.) *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb, Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku

Šušvar, S (2003.), *Hrvatski karusel: prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*, Zagreb, Razlog

Žerjavić, V. (1989.), *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, 2. izdanje, Zagreb, Jugoslavensko viktimološko društvo

Časopisi:

Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXXI. - XXXIII., (1982.), Sarajevo - 1982, Sarajevo, Društvo istoričara BiH, IRO "Veselin Masleša" Sarajevo

Hrvatska ljevica (2003.), godina X., br.4/5

Statistička dokumentacija:

Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31 januara 1921 god., (1932.), Kraljevina Jugoslavija: Opšta državna statistika, Résultats définitifs du Recensement de la Population du 31 janvier 1921., Sarajevo, Državna štamparija

Definitivni rezultati Popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine: Knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti (1938.), Résultats définitifs du Recensement de la Population du 31 mars 1931, Livre II, Population de fait par confessions, Beograd:, Državna štamparija, Imprimerie nationale

Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931 (1945.), Serija II, Sveska 1 (poverljivo - samo za službenu upotrebu), Beograd, Državni statistički ured Demokratske Federativne Jugoslavije

Die ergebnisse der volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. oktober 1910, (1912.), Statistischen Departement der Landesregierung, Mit einer Übersichtskarte der Konfessionen, Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo, Landesdruckerei

Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina (1879.)
Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina (po stanju 15.6.1879.), *Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, (1880.), Aemtliche Ausgabe-Službeno izdanje, Sarajevo, K.u.k. Regierungsdrukerei - C. i kr. vladina tiskara

Popis stanovništva, domaćinstva stanova i poljoprivrednih gazdinstava '91., (mart, 1991.), SR BiH, Sarajevo, Republički zavod za statistiku

Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine (1924), Izdanje Direkcije državne statistike u Beogradu I, Résultats preliminaires du Recensement de la Population dans le Royaume des Serbes, Croates et Slovenes du 31 janvier 1921, Publiée par la Direction de la statistique d'etat (Belgrade), Sarajevo: Državna štamparija

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910., (1912.), .), sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija, izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (isto ćirilicom), Sarajevo: Zemaljska štamparija

Statistički bilten br. 219, (maj, 1991.), Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Prvi rezultati za republiku i po opštinama, Sarajevo, SR BiH, Republički zavod za statistiku

Statistički bilten br. 234, Nacionalni sastav stanovništva, Rezultati za Republiku po općinama. i naseljenim mjestima 1991., *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991.*, Republika Bosna i Hercegovina, Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, decembar/prosinac 1993.

Statistički bilten 1295, (maj, 1982.), Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine "Nacionalni sastav stanovništva po opštinama" - konačni rezultati -, Beograd, Savezni zavod za statistiku

Statistički bilten 1934, (1991.), Beograd, Savezni zavod za statistiku

Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine 1885, po popisu naroda od 1. maja 1885., (1886.), Službeno izdanje, *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina, Nach dem Volszahlungs - Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Aemtliche Ausgabe, Sarajevo, Zemaljska štamparija

Review

In the second half of the 20th century the number of Croats was cut back from 23.9% to 17.2% of the population in BH. At the same time, the most fluctuating part of the population, Croats in BH, have been as autochthonous population as they could be in BH (remaining in their places of birth). Going back and forth, from moving out to sticking to their roots, they participated in BH image as a country with high level of emigrated population. By the level of urbanisation, BH is highly rural country, and mainly Croats with its ¾ of rural population take lead as most rural nation. Nevertheless, Croatian population in BH have high level of territorial concentration and ethnic diversity. During centuries, Croats have, together with all other ethnicities in BH, developed special demographic compositions of multiethnic areas. Although in the middle of multiethnic society, Croats in BH have kept their peculiarity preserving at the same time, their own cultural identity.